

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1998

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΑΓΑΠΗΤΟΥ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ.— Παρατηρήσεις σὲ καινοτομίες στὴ νομοθετικὴ λειτουργία τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας περὶ καὶ μετὰ τὸ 400 π.Χ., ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου*.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ κατὰ τὸν 4ον αἰώνα π.Χ. σημειώθηκαν στὴν Ἀθήνα πολλὲς θεσμικὲς καινοτομίες καὶ στίς τρεῖς λειτουργίες: τὴ νομοθετικὴ, τὴν ἐκτελεστικὴ καὶ τὴ δικαστικὴ. Ἡ παροῦσα ἀνακοίνωση ἀναφέρεται σὲ στοιχεῖα εὐρυτέρων καινοτομιῶν ποὺ συντελέστηκαν στὸν χῶρο τῆς νομοθετικῆς λειτουργίας, μετὰ τὸ 403 καὶ τοῦ 399 π.Χ. καὶ κατὰ τὸν 4ον αἰώνα¹.

Αὐτὲς οἱ μεγάλες καινοτομίες ἔχουν μελετηθεῖ ἀπὸ πλειάδα ἐρευνητῶν². Στὸ ἐπίκεντρο ἑνὸς ἀκόμη πιὸ γενικοῦ προβλήματος, οἱ μὲν ὑποστηρίζουν ὅτι μετὰ τὸ

* M. B. SAKELLARIOU, *Comments on innovations in the Legislative Procedures of the Athenian Democracy around and after 400 BC.*

1. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

BJRL = *Bulletin of the John Rylands Library*

CM = *Classica et Mediaevalia*

CQ = *Classical Quarterly*

GRBS = *Greek, Roman and Byzantine Studies*

JHS = *Journal of Hellenic Studies*

QS = *Quaderni di Storia*

2. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΕΣ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 403-399: K. Clinton, «The Nature of the late Fifth Century Revision of the Athenian Law-code», *Hesperia*, suppl., 19, 1982, 27-37, N. Robertson, «The Laws of Athens 410-399 BC», *JHS*, 110, 1990, 43-70, A. Natalicchio, «Sulla cosiddetta revisione legislativa in Atene alla fine del V secolo» *QS* 16, 1990, 61-90, P. J. Rhodes, «The Athenian Code of Laws 410-399 BC», *JHS*, 111, 1991, 87-100, M.H. Hansen, «Diokles Law (Dem. 24, 42) and the Petition in the Archonship of Eukleides», *CM*, 41, 1990, 64-71.—ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΕΣ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ ΤΟΥ 4ου ΑΙΩΝΑ: H. Kahrstedt, «Untersuchungen zu athenischen Behörden, II: Die Nomotheten und die Legislative in Athen», *Klio*, 31, 1938, 1-32, K. M. T. Atkinson, «Athenian Legislative Procedures and Petition of Laws», *BJRL* 23, 1939, 107-150, A. R. W. Harrison, «Law-making at Athens in the end of the

403/2 π.Χ. ὁ Δῆμος ἔπαψε νὰ εἶναι ἀπόλυτος νομοθέτης καὶ νὰ θέτει τὸν ἑαυτοῦ του ὑπεράνω τῶν νόμων³. οἱ δὲ ἐπιμένουν ὅτι ὁ Δῆμος ἔμεινε μέχρι τέλους τῆς δημοκρατίας κύριος τῆς νομοθεσίας καὶ κυρίαρχος τοῦ κράτους⁴. Κατὰ τὴ ριζοσπαστικότερη ἀπόχρωση τῆς πρώτης θέσεως, ὁ Δῆμος δὲν παρῆγε πιά νόμους, δηλαδὴ κανόνες δικαίου μὲ εὐρὺ περιεχόμενο καὶ μὲ διάρκεια, ἀλλὰ ψηφίσματα, πού ἀφοροῦσαν σὲ ὑποθέσεις περιστασιακῆς καὶ περιπτωσιακῆς. Δικαιοδοσία παραγωγῆς νόμων εἶχαν οἱ Νομοθέται, οἱ ὁποῖοι ἦσαν οὐσιαστικά ἕνα ἡλιαστικὸ Δικαστήριον. Κατὰ τὴ δευτέρη θέση, οἱ Νομοθέται δὲν παρῆγαν νέους νόμους — αὐτὸ τὸ δικαίωμα τὸ διατήρησε ὁ Δῆμος —, ἀλλὰ ἐπιτελοῦσαν ἀποκλειστικὰ ἔργο ἀναθεωρήσεως κειμένων νόμων μὲ πρωτοβουλία τοῦ Δήμου καὶ μέσα σὲ πλαίσια πού ἐκεῖνος ὄριζε, ἔχοντας τὸν χαρακτήρα ἐπιτροπῆς πού ἀπέρρεε ἀπὸ τὸν Δῆμον τὸν ὁποῖο καὶ ἐκπροσωποῦσε.

Fourth Century BC», *JHS*, 75, 1955, 26-35, Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, «Ἡ νομοθετικὴ λειτουργία εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις», *Ἀθηνᾶ*, 69, 1967, 17-53 = ἐπανεκτύπωση στοῦ ἴδιου, *Δίκαιον καὶ ἱστορία*, 1973, 1-32, F. Quass, *Nomos und Psephisma, Untersuchungen zu griechischen Staatsrecht*, 1971, D. M. MacDowell, «Law-making at Athens in the Fourth Century BC», *JHS*, 95, 1975, 62-74, M. H. Hansen, «Nomos and Psephisma in Fourth-century Athens», *GRBS*, 19, 1978, 315-330, ἴδιος, «Athenian Nomothesia», *GRBS*, 26, 1985, 345-374, P. J. Rhodes, «Nomothesia in Fourth-century Athens», *CQ*, n. s. 1985, 55-60, ἴδιος, «Nomothesia in Classical Athens», στὸ συλλογικὸ ἔργο ὑπὸ τῆ διεύθυνση Α. Guliani καὶ N. Picardi, *Modelli di legislazione e scienza della legislazione*, II, 1987, 5-26. Ἐπίσης ἐργασίες πού μνημονεύονται στίς σημειώσεις 3 καὶ 4.

3. H. Kehrstedt, ὁ.π.π., F. Quass, ὁ.π.π., M. H. Hansen, *The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century BC and the Public Action against Unconstitution Proposals*, 1974, ἴδιος, «Did the Athenian Ecclesia legislate after 403/2 BC?» *GRBS*, 20, 1979, 27-33 = ἐπανεκτύπωση στοῦ ἴδιου, *Athenian Ecclesia. A Collection of articles 1976-1983*, 1983, ἴδιος, «Athenian Ecclesia in the Fourth Century BC and Demosthenes' Speech against Leptines» *CM*, 32, 1981/1980, 84-104, ἴδιος, *Die athenische Volksversammlung im Zeitalter des Demosthenes* (=Xenia 13), 1984 (ἰδίως σελ. 95-122) = *The Athenian Assembly in the Age of Demosthenes*, 1987, M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of the Law: Law, Society and Politics in Fifth-century Athens*, 1986, R. Sealey, *The Athenian Republic: Democracy or the Rule of Law?*, 1987.

4. P. J. Rhodes, «Judicial Procedures in Fourth-century Athens» στοῦ W. Eder (διεύθυνση), *Die athenische Demokratie im 4. Jahrhundert v. Chr. Vollendung oder Verfall einer Verfassungsform?*, *Akten eines Symposium 3-7 August 1992. Bellagio*, 1995, 317, G. Thür, «Die athenischen Geschworenengerichte, eine Sackgasse?», στοῦ W. Eder, ἴδιο ἔργο, σελ. 321 κ.ἑξ., J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*, 2η ἔκδ., 1994, 187-190, 509-512.

Ἡ παροῦσα ἀνακοίνωση ἔχει δύο μέρη. Στὸ πρῶτο (A) ἐπανεξετάζω τὰ δεδομένα πού ἔχουμε ἀπὸ τὶς πηγές μας καὶ βάζει αὐτῶν συντάσσομαι μὲ τὴ γνώμη ὅτι ὁ Δῆμος ἐξακολούθησε καὶ τὸν 4ον αἰῶνα π.Χ. νὰ παράγει νόμους ἐμβελείας καὶ διαρκείας. Στὸ δεύτερο (B) ἐπισημαίνω τρία καινοτόμα στοιχεῖα τοῦ θεσμοῦ τῶν *Νομοθετῶν*, πού δὲν ἔχουν προσεχθεῖ ἀπὸ τὴν ἕως τώρα ἔρευνα.

A

Μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας τὸ 403 π.Χ. ὁ Δῆμος ἐνέκρινε *ψήφισμα* πού ὄριζε: Οἱ Ἀθηναῖοι θὰ χρησιμοποιοῦν τοὺς νόμους τοῦ Δράκοντα καὶ τοῦ Σόλωνα. Ὅσον ἀφορᾷ σὲ ἄλλους νόμους πού κρίνονται ἀναγκαῖοι, πεντακόσιοι *Νομοθέται* ἐκλεγμένοι ἀπὸ τὴ *Βουλὴ* θὰ ἀναγράψουν προτάσεις σὲ σανίδες καὶ θὰ τὶς ἐκθέσουν ἐμπρὸς ἀπὸ τοὺς ἀνδριάντες τῶν ἐπωνύμων ἡρώων, ὥστε νὰ τοὺς διαβάσουν ὅσοι πολῖτες θέλουν. Αὐτὲς οἱ προτάσεις νόμων θὰ ἐξεταστοῦν ἀπὸ τὴ *Βουλὴ* καὶ πεντακόσιους *Νομοθέτες*, πού θὰ ἐκλεγοῦν κατὰ *δήμους*, μεταξὺ πολιτῶν πού ἔχουν δώσει τὸν ἡλιαστικὸ ὄρκο. Ὅποιος πολίτης ἐπιθυμεῖ, θὰ ἔχει δικαίωμα νὰ δίνει ὅποια γνώμη νομίζει χρήσιμη γιὰ τὰ ὑπὸ κρίση νομοσχέδια. Οἱ ἐγκεκριμένοι νόμοι θὰ ἀναρτηθοῦν στὸ ἴδιο μέρος ὅπου εἶχαν ἐκτεθεῖ οἱ προτάσεις, ὥστε νὰ λάβουν γνώση ὅσοι πολῖτες θελήσουν⁵.

Ἀργότερα καθιερώθηκε μία διαδικασία τακτικῆς κατ' ἔτος *ἐπιχειροτονίας* (ἀναθεώρησης) τῶν νόμων⁶. Ἀπὸ τὶς πηγές μας γνωρίζουμε τὶς φάσεις αὐτῆς τῆς διαδικασίας, στὶς ὁποῖες ἐμπλέκονταν ὁ Δῆμος καὶ οἱ *Νομοθέται*⁷, ὅχι καὶ τὶς προγενέστερες φάσεις, ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τῶν νόμων πού χρειάζονταν ἀναθεώρηση ἕως τὴν παραπομπή τους στὸν Δῆμο. Τὸ θέμα ἐγγραφόταν ὑποχρεωτικὰ στὴν ἡμερησία διάταξη τῆς πρώτης ἐκκλησίας τῆς πρώτης *πρυτανείας* τοῦ ἔτους, ἡ ὁποία

5. Αὐτὸ τὸ *ψήφισμα* παρατίθεται στὸν λόγο τοῦ Ἀνδοκίδη, *Περὶ μυστηρίων*, 82-83.

6. Μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν (βλ. πῶς πάνω σημ. 2) ὑπάρχουν διαφωνίες ὡς πρὸς τὴ χρονολογία καθιερώσεως αὐτῆς τῆς διαδικασίας. Μερικοὶ τὴν ἀνάγουν στὸ 399 π.Χ., ἄλλοι ὑποθέτουν ὅτι ἔγινε ἀναγκαῖα μετὰ πάροδο ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἀναθεώρηση τῶν νόμων πού ὀλοκληρώθηκε τὸ 399 π.Χ. Ἡ δευτέρα ἀποψη μοῦ φαίνεται εὐλογη. Πάντως ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία τῆς χρονολογεῖται τὸ ἔτος 375|374 (βλ. πῶς κάτω, σελ. 70).

7. Κύριες πηγές: (1) Ὁ νόμος περὶ *ἐπιχειροτονίας νόμων*, ὁ ὁποῖος παρατίθεται στὸν λόγο τοῦ Δημοσθένη, *Κατὰ Τιμοκράτους*, 20-23, (2) σχόλια τοῦ Δημοσθένη γιὰ διατάξεις αὐτοῦ τοῦ νόμου, στὸν ἴδιο λόγο, 24-26, (3) ἀπόφαση *Νομοθετῶν* σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ διαδικασία, σ' ἐπιγραφή (375|4 π.Χ.) πού δημοσιεύθηκε καὶ σχολιάσθηκε ἀπὸ τὸν R. Stroud, *Hesperia*, 43, 1974, 152 κ.έξ.

γινόταν επίσης υποχρεωτικά την 11η ημέρα του Έκατομβαιῶνος και στην οποία έπρεπε να μετάσχουν άνω των 6.000 πολιτῶν, άλλως δὲν ἦταν έγκυρη. Ὁ Δῆμος άποφαινόταν χωριστὰ για κάθε πρόταση του πορίσματος, με σειρά προτεραιότητας. Έτσι κρινόνταν ο ένας μετά τον άλλον οι νόμοι που υπάγονταν στην άρμοδιότητα, πρώτα τῆς Βουλῆς, έπειτα διαφόρων συναρμοδίων αρχῶν, έπειτα τῶν έννέα αρχόντων και τέλος άλλων αρχόντων. Έξ άλλου, για κάθε κρινόμενο νόμο γίνονταν δύο χειροτονίες, ή πρώτη με τὸ έρώτημα, εάν αὐτὸς ο νόμος θεωρεῖται ίκανοποιητικὸς και πρέπει να μείνει ὅπως έχει, ή δεύτερη με τὸ έρώτημα, εάν ο ίδιος νόμος πάσχει και πρέπει να αλλάξει. Έάν άποδοκιμαζόνταν όλες οι προτάσεις άναθεωρήσεως νόμων, ή διαδικασία σταματοῦσε, γιατί δὲν εἶχε πιά άντικείμενο. Έάν όμως έπιδοκιμαζόταν έστω και μία από τις προτάσεις, ακολουθοῦσαν οι έπόμενες φάσεις. Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα μέχρι τῆς τρίτης έκκλησίας τῆς πρώτης πρυτανείας, ὅσοι Ἀθηναῖοι ἤθελαν, διατύπωναν προτάσεις τροπολογιῶν για τὸς νόμους που ἦσαν ὑπὸ άναθεώρηση και τις εξέθεταν μπροστὰ στους άνδριάντες τῶν έπωνύμων τῶν δέκα φυλῶν. Ἀλλά και ὅσοι Ἀθηναῖοι διαφωνοῦσαν με τὴν άλλαγή ενός νόμου εξέφραζαν τὴ γνώμη τους με τὸν ίδιον τρόπο και στὸ ίδιο μέρος. Ἀνάλογα με τὸ πλῆθος τῶν τροπολογιῶν και τῶν αντιρρήσεων άποφασιζόταν από τὴν έκκλησία που ακολουθοῦσε ή προθεσμία χρόνου που δινόταν στους Νομοθέτες. Οι Πρυτάνεις ὀφειλαν να έγγράψουν στὴν ἡμερήσια διάταξη τῆς τρίτης έκκλησίας τῆς πρυτανείας τους θέμα για συγκρότηση Νομοθετῶν και για διατύπωση τῆς έντολῆς που θὰ δοθεῖ σ' αὐτούς. Έάν ή πλειοψηφία τῆς έκκλησίας άποφαινόταν καταφατικά, επιλέγονταν Νομοθέται με κλῆρο μεταξύ τῶν πολιτῶν που εἶχαν δώσει τὸν ἡλιαστικὸ ὄρκο. Οι Νομοθέται, 501 ἢ 1001, λειτουργοῦσαν ὅπως ένα ἡλιαστικὸ Δικαστήριο. Ἐλάμβαναν ὑπ' ὄψη τις γραπτές προτάσεις που εἶχαν γίνει ὑπὲρ και κατὰ τῆς άναθεωρήσεως νόμων και άκουγαν τὸς ὑπερασπιστὲς τῶν ὑπὸ άναθεώρηση νόμων, πολίτες που εἶχαν έλεγχεῖ πρὸς τοῦτο από τὸν Δῆμο κατὰ τὴν έκκλησία τῆς 11ης του Έκατομβαιῶνος. Οι Νομοθέται άποφάσιζαν με χειροτονία. Ἡ μοναδική άπόφαση Νομοθετῶν σύμφωνα με τὴ διαδικασία τῆς έτήσιας επιχειροτονίας τῶν νόμων (375/4 π.Χ.)⁸ αρχίζει έτσι: Ἔδοξε τοῖς νομοθέταις, ἐπὶ Ἰπποδάμαντος ἀρχοντος, Νικοφῶν εἶπεν και συνεχίζει με τὸ κείμενο του νόμου που προτάθηκε από τὸν Νικοφῶντα και έγκρίθηκε από τὸς Νομοθέτες. Ὁ πολίτης που εἶπεν θὰ ἦταν προφανῶς εκείνος που έκανε τὴ σχετικὴ πρόταση ἥδη πρὸ τῆς τρίτης έκκλησίας τῆς πρώτης πρυτανείας⁹.

8. Βλ. πὺ πάνω, σημ. 7.

9. Βλ. πὺ πάνω, ἴδια σελίδα.

Ἄλλη ομάδα πληροφοριῶν, πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν πέμπτη δεκαετία τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. καὶ ἔπειτα, ἐμφανίζει μιὰ δραστηριοποίηση *Νομοθετῶν* κατὰ τὴν ὁποία (1) ὁ *Δῆμος* ἀνέθετε σὲ *Νομοθέτες*, ἐπὶ πλεόν τῆς τελικῆς φάσεως τῆς τακτικῆς κατ' ἔτος ἐπιχειροτονίας νόμων, τὴν ἐπικύρωση ἀποφάσεών του πού ἀντέβαιναν σὲ κειμένους νόμους, (2) τοῦτο γινόταν καὶ ἐκτὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς πρώτης πρυτανείας, (3) αὐτὴ ἡ διαδικασία διέφερε ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἐπίσης ὡς πρὸς τὶς φάσεις της πρὶν φθάσει στοὺς *Νομοθέτες*¹⁰.

Γιὰ τούτη τὴ διαδικασία ἔχουμε τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα:

(α) Ὁ σχετικὸς νόμος¹¹ ὀριζε μεταξὺ ἄλλων: «Νὰ μὴν ἐπιτρέπεται σὲ κανένα νὰ καταργῆσει κείμενο νόμο παρὰ μόνον ἐν μέσῳ σώματος νομοθετῶν καὶ μὲ αὐτὴ τὴν προϋπόθεση νὰ μπορεῖ ὁ βουλόμενος νὰ καταργεῖ ἓνα νόμο, προτείνοντας ἄλλον πρὸς ἀντικατάσταση ἐκείνου πού καταργεῖ(...) Σὲ κανένα νὰ μὴν ἐπιτρέπεται νὰ προτείνει νόμο ἀντίθετο μὲ τοὺς κειμένους νόμους. Ἐὰν κανεὶς προκαλέσει κατάργηση κειμένου νόμου καὶ ἀντικατάστασή του ἀπὸ ἄλλον πού εἶναι εἴτε ἀντίθετος μὲ κειμένους νόμους εἴτε ἀκατάλληλος, νὰ διώκεται μὲ τὶς προσήκουσες γραφές(...)». Αὐτὲς οἱ φραστικὲς διατυπώσεις τοῦ νόμου ἐννοοῦν, ἀπὸ τὴ μία μεριά, ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει ἡ γενικὴ ἀπαγόρευση ψηφισμάτων τοῦ *Δήμου* πού ἐναντιώνονται σὲ νόμους καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅτι, παρὰ τοῦτο, παρέχεται στοὺς πολίτες ἡ δυνατότητα νὰ ἐπιτυγχάνουν τὴν κατάργηση ἑνὸς κειμένου νόμου διὰ μιᾶς εἰδικῆς διαδικασίας, στὴν ὁποία ὁ τελικὸς λόγος ἀνήκει στοὺς *Νομοθέτες*. Ἄλλως διατρέχουν τὸν κίνδυνο νὰ διωχθοῦν μὲ γραφὴν παρανόμων ἢ μὲ γραφὴν νόμον μὴ ἐπιτήδειον θεῖναι.

(β) Ὁ Δημοσθένης ἐπικαλεῖται τὸν ὡς ἄνω νόμο ἐναντίον πολιτῶν πού προκάλεσαν τὴν ἔγκριση ψηφισμάτων ἀντικειμένων σὲ νόμους, κατὰ παράβαση αὐτοῦ τοῦ νόμου¹².

10. Κύριες πηγές: (1) Ὁ σχετικὸς νόμος, πού παρατίθεται στὸν λόγο τοῦ Δημοσθένη, *Κατὰ Τιμοκράτους* (353/2 π.Χ.), 33, (2) σχόλια τοῦ Δημοσθένη σὲ διατάξεις αὐτοῦ τοῦ νόμου, στὸν ἴδιο λόγο, 34-48, (3) ἐπικλήσεις τοῦ ἴδιου νόμου ἀπὸ τὸν Δημοσθένη στὸν ἴδιο λόγο καὶ σὲ ἄλλους δικανικοὺς λόγους του, (4) πρόταση τοῦ Δημοσθένη περὶ συστάσεως *Νομοθετῶν*, στὸν λόγο του *Τρίτος Ὀλυμπιακός* (349 π.Χ.), 10-11, (5) ἀποφάσεις τοῦ *Δήμου*, πού δὲν εἶναι ψηφίσματα καὶ παραπέμπονται σὲ *Νομοθέτες* προκειμένου νὰ ἐκφράσουν γνώμη περὶ αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων. Τὰ σωζόμενα κείμενα αὐτῆς τῆς κατηγορίας πού χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δημοκρατίας, τὸ 322, εἶναι: (α) *IG II² 140* (353|2 π.Χ.), (β) *IG II² 244* (337|6 π.Χ.), (γ) *SEG XII 87* (337|6 π.Χ.), (δ) *SEG XVIII 13+* *IG II² 334* (336-334 π.Χ.), (ε) *IG II² 333* (335|4 π.Χ.).

11. Βλ. σημ. 10 (1).

12. Βλ. σημ. 10 (3).

(γ) Ὅρισμένες ἀποφάσεις τοῦ Δήμου¹³, συγκρινόμενες μὲ ψηφίσματα, διαφέρουν ἀπὸ αὐτὰ σὲ δύο σημεῖα: (1) Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ σωζόμενα προοίμια αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων δὲν ὑπάρχει ἡ συνηθισμένη τυπικὴ φράση *ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ*. (2) Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις, τὸ προοίμιό τους τελειώνει μὲ τὴν ἔκφραση *δεδοχθαι τοῖς νομοθέταις* (τέσσερα δείγματα) ἢ *νομοθετῶν ἔδρα* (ἓνα δεῖγμα). Αὐτὴ ἡ ἔκφραση δηλώνει παραπομπὴ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Δήμου σὲ *Νομοθέτες* προκειμένου νὰ γνωματεύσουν ἐκεῖνοι, ἂν ἡ ἀπόφαση τοῦ Δήμου θὰ τεθεῖ σὲ ἰσχὺ.

(δ) Μὲ αὐτὴ τὴ μέθοδο τροποποιήθηκαν ἢ ἀντικαταστάθηκαν παλαιοὶ νόμοι σὲ τρεῖς γνωστὲς περιπτώσεις. (1) Μία ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Δήμου ποὺ παραπέμφθηκαν σὲ *Νομοθέτες*, τὸ 353/2 π.Χ., τροποποίησε παλαιότερο νόμο γιὰ τὴν προσφορὰ ἀπαρχῶν στὶς Ἐλευσίνιες θεὲς ὡς πρὸς ἓνα σημεῖο, ρητὰ ὀριζόμενο¹⁴. (2) Ὁ Δημοσθένης πρότεινε, τὸ 349 π.Χ. στὸν Δήμο νὰ ἐγκαταστήσει *Νομοθέτες*, μὲ ἀντικείμενο τὴν κατάργηση τοῦ νόμου ποὺ ἐπέβαλε τὴν τροφοδοσίαν τοῦ ταμείου τῶν θεωρικῶν ἀπὸ τὰ περισσεύματα τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ, ἀποκλείοντας τὴ διάθεσή τους ὑπὲρ τοῦ ταμείου τῶν στρατιωτικῶν, καθὼς καὶ μερικῶν ἀπὸ τοὺς νόμους περὶ στρατευομένων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦσαν ἐπαρκῶς αὐστηροί¹⁵. (3) Γιὰ ἄλλη ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Δήμου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ἐκείνη ποὺ ἔλαβε μέτρα γιὰ ἐνδεχόμενο τυραννικὸ πραξικόπημα κατὰ τὸ ἔτος 337/6 π.Χ.¹⁶, διαθέτουμε μιὰ ἐξωτερικὴ ἔνδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι ἀντικατέστησε παλαιότερο νόμο. Πράγματι συμβαίνει νὰ γνωρίζουμε τὸ κείμενο νόμου, τοῦ ἔτους 410 π.Χ., μὲ ἴδιο περιεχόμενο¹⁷ καὶ ἔτσι νὰ διαπιστώνουμε τὶς ἐξαρτήσεις καὶ τὶς διαφορὰς τοῦ νεότερου ἀπὸ τὸν παλαιότερο. Γιὰ ἄλλες τρεῖς γνωστὲς περιπτώσεις¹⁸ δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις, εἴτε ἐσωτερικὲς, εἴτε ἐξωτερικὲς, ὅτι ἀφοροῦν σὲ τροποποίησιν ἢ ἀντικατάστασιν ἢ κατάργηση παλαιότερων νόμων. Ἀπὸ αὐτὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ συναγάγει ὅτι *Νομοθέται* συμμετεῖχαν σὲ διαδικασίες ὄχι μόνον ἀναθεωρήσεως ἢ ἀντικαταστάσεως ἢ καταργήσεως παλαιῶν νόμων, ἀλλὰ καὶ ἐκδόσεως νέων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριά, δὲν

13. Βλ. σημ. 10 (5, α-ε).

14. Βλ. σημ. 10 (5, α): «Τὰ μὲν ἄλλα κατὰ τὸν Χαιρημονίδου νόμον τὸν περὶ τῆς ἀπαρχῆς, κέρριον δ' εἶναι τὸν δήμον ψηφίζεσθαι καθ' ὅ,τι ἂν αὐτῷ δοκῆ ἄριστα...».

15. Βλ. σημ. 10 (4): «(...) νομοθέτας καθίστατε. ἐν δὲ τούτοις τοῖς νομοθέταις μὴ θῆσθε νόμον μηδένα (...), ἀλλὰ τοὺς εἰς τὸ παρὸν βλάπτοντας ὑμᾶς λύσατε. λέγω δὲ τοὺς περὶ τῶν θεωρικῶν, σαφῶς οὐτωςί, καὶ τοὺς περὶ τῶν στρατευομένων ἐπίους...».

16. Βλ. σημ. 10 (5, γ).

17. Ἀνδοκίδης, *Περὶ μυστηρίων*, 96-98.

18. Βλ. σημ. 10 (5, β, δ, ε).

μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι, αν δεν συνέβαινε να έχουμε τον νόμο κατά τυράννων του έτους 410 π.Χ., δε θα διαθέταμε απόδειξη για το ότι ο νόμος κατά τυράννων του έτους 337/6 π.Χ. πήρε τη θέση εκείνου.

(ε) Πρέπει να προσέξουμε επίσης τρεις άλλους νόμους τής ίδιας εποχής, οι οποίοι (α) προφανώς δεν υποβλήθηκαν σε κρίση *Νομοθετών*, αλλά (β) εκδόθηκαν ως ψήφισματα του Δήμου και χαρακτηρίστηκαν νόμοι από τον Δήμο. Δύο από αυτούς παρατίθενται σε λόγο του Δημοσθένη αυτούσιου, αλλά χωρίς προίμιο. 'Ο ένας¹⁹ δημοσιεύθηκε πρό του 353, ο άλλος²⁰ το 353/2. Και οι δύο ψέγονται από τον Δημοσθένη ότι έναντιώνονται σε προϋφισταμένους νόμους²¹ (καθώς και ότι είναι ακατάλληλοι και επιβλαβείς). Για τον τρίτο νόμο, που έγκρίθηκε το 340 π.Χ., γνωρίζουμε όσα διαβάζουμε σ' ένα παράθεμα άλλου λόγου του Δημοσθένη: δηλαδή μία περίληψη του προοιμίου και του περιεχομένου του, τη δήλωση ότι ψηφίστηκε από τον Δήμο σύμφωνα με προβούλευμα τής Βουλής και την πληροφορία ότι προσβλήθηκε ανεπιτυχώς με γραφή παρανόμων²².

Από τὰ δεδομένα που ἐκθέσαμε και σχολιάσαμε προκύπτουν τὰ ακόλουθα συμπεράσματα:

1) 'Η προσφυγή σε *Νομοθέτες ad hoc* εφαρμοζόταν σε περιπτώσεις τροποποιήσεως ή καταργήσεως ή αντικαταστάσεως ενός νόμου: μία πρόταση πολίτη με τέτοιο περιεχόμενο πού, αντί να καταλήξει σε ψήφισμα του Δήμου, έγκρινόταν από *Νομοθέτες*, δὲν προσβαλλόταν με *γραφὴ παρανόμων*²³. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος παραπομπῆς σε *Νομοθέτες* ἐκείνων τῶν προτάσεων πού δὲν τροποποιούσαν ἢ καταργοῦσαν ἢ αντικαθιστοῦσαν ἕνα ὑφιστάμενο νόμο, ἀλλὰ ἔθεταν ἕνα νέο νόμο.

2) 'Ο εἰσηγητὴς μιᾶς προτάσεως γιὰ τροποποίηση ἢ αντικατάσταση ἢ κατάργηση ἑνὸς νόμου μποροῦσε νὰ μὴν εἰσηγηθεῖ στὸν Δήμο τὴ σύσταση *Νομοθετῶν* προκειμένου νὰ ἀποφανθοῦν περὶ αὐτῆς²⁴. Σ' αὐτὴν ὅμως τὴν περίπτωση, ἕνα ψήφισμα

19. Δημοσθένης, *Κατὰ Τιμοκράτους*, 63.

20. Δημοσθένης, *ἴδιος λόγος*, 39-41, 71.

21. Δημοσθένης, *ἴδιος λόγος*, 61-62 καὶ 64-67 γιὰ τὸν πρῶτο νόμο, 39, 41-60, 72 κ.ἑξ. γιὰ τὸν δεῦτερο.

22. Δημοσθένης, *Περὶ στεφάνου*, 105: «(...) Δημοσθένης Δημοσθένους Παιανιεύς εἰσήνεγκε νόμον τριηραρχικὸν ἀντὶ τοῦ πρότερον, καθ' ὃν αἱ συντέλειαι ἦσαν τῶν τριηράρχων· καὶ ἐπεχειροτόνησεν ἢ βουλή καὶ ὁ δῆμος· καὶ ἀπήνεγκε παρανόμων Δημοσθένει Πατροκλῆς Φλυεύς, καὶ τὸ μέρος τῶν ψήφων οὐ λαβὼν ἀπέτεισε τὰς πεντακοσίας δραχμὰς». Πρβλ. συμφραζόμενα 102-105.

23. Βλ. πρὸ πάνω, σελ. 71-73 (α, β, γ, δ).

24. Βλ. πρὸ πάνω, σελ. 73 (ε).

πού τροποποιούσε ή αντικαθιστούσε ή καταργούσε ένα κείμενο νόμο διέτρεχε τὸν κίνδυνο νὰ προσβληθεῖ μὲ γραφή παρανόμων, ἐπειδὴ ἀντέβαινε ἀναπόφευκτα σ' αὐτὸν καὶ ἡ γραφή παρανόμων εἶχε καθιερωθεῖ ἀκριβῶς γιὰ νὰ προλαμβάνει ἢ ἀκυρώνει ψηφίσματα πού ἐναντιώνονταν σὲ νόμο.

3) Αὐτὴ ἡ διαδικασία μπορούσε νὰ ἀρχίσει στὸ διάστημα ὅποιασδήποτε πρωτανείας. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὶς χρονολογικὲς ἐνδείξεις πού βρίσκουμε σὲ σωζόμενα προοίμια τῶν ὡς ἄνω ἀποφάσεων τοῦ Δήμου²⁵.

4) Οἱ φάσεις αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἐν μέρει μαρτυροῦνται ἀπὸ τὶς πηγές, ἐν μέρει μπορούν νὰ εἰκασθοῦν. Ἡ διαδικασία ἀρχίζε μὲ πρόταση πού διατύπωνε ἕνας πολίτης μιλώντας στὸν Δήμο²⁶. Ὁ πολίτης περιλάμβανε στὴν πρότασή του πλήρως διατυπωμένο σχέδιο ἀποφάσεως τοῦ Δήμου. Αὐτὸ τὸ σχέδιο δὲν παραπεμπόταν στὴ Βουλὴ, γιὰ νὰ ἐκδώσει σχετικὸ προβούλευμα²⁷. Ὁ Δήμος ἐνέκρινε ἢ ἀπέρριπτε τὴν πρόταση καὶ τὸ σχέδιο ἀποφάσεως μὲ διαχειροτονία²⁸.

Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὸν Δήμο τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδίδει νόμους μὲ γενικὸ χαρακτήρα καὶ μὲ διάρκεια καὶ ὅτι ἡ παραγωγὴ νόμων αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀνατέθηκε ἐξ ὀλοκλήρου στοὺς Νομοθέτες²⁹. Πρὸς στήριξη αὐτῆς τῆς ἀπόψεως βεβαιώνεται ἀφ' ἐνὸς ὅτι ὅλοι οἱ σωζόμενοι νόμοι ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ Νομοθέτες καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι ὁ Δήμος δὲν ἀσχολήθηκε μὲ παραγωγὴ νέων νόμων μὲ γενικὸ χαρακτήρα καὶ διάρκεια μετὰ τοῦ 399 καὶ τοῦ 347/6 π.Χ.

Αὐτὴ ἡ βεβαίωση ἐπικαλεῖται νόμους πού ἐκδόθηκαν ἀπὸ Νομοθέτες³⁰. Ἀλλά, ὅπως εἶδαμε, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτοὶ οἱ νόμοι εἶχαν νέο ἀντικείμενο: γιὰ μερι-

25. Βλ. σημ. 10 (5, α-ε).

26. Τοῦτο συνάγεται: καὶ ἀπὸ τὴν τυπικὴ φράση («Ὁ τάδε) εἶπεν» πού ὑπάρχει σὲ ὅλες τὶς ἀποφάσεις τοῦ Δήμου πού προμνημονεύθηκαν (σημ. 10, 5, α-ε) καὶ ἀπὸ τὸ χωρίο τῆς δημηγορίας τοῦ Δημοσθένη, ὅπου ὁ ἴδιος προτείνει στοὺς συμπολίτες του νὰ ἐγκαταστήσουν Νομοθέτες καὶ νὰ ἀναθέσουν σ' αὐτοὺς τὴν ἐκδοσὴ συγκεκριμένου νόμου (σημ. 15).

27. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ προοίμιο αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ σὲ γνώμη τῆς Βουλῆς (βλ. σελ. 72).

28. Νόμος παρένθετος στὸν λόγο τοῦ Δημοσθένη, *Κατὰ Τιμοκράτους*, 33 (βλ. πῦρ πάνω, σημ. 10, 4).

29. M. H. Hansen, πρὸ πάντων *Die athenische Volkswersammlung im Zeitalter des Demosthenes* (βλ. πῦρ πάνω, σημ. 3), 95-122 καὶ σημ. 518.

30. Πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ ἐπιγραφικὸ δείγμα ἐφαρμογῆς τῆς κατ' ἔτος ἐπιχειροτονίας νόμων (σημ. 7), καὶ γιὰ πέντε ἐπιγραφικὰ δείγματα ἐφαρμογῆς τῆς διαδικασίας ἀντικατάστασης νόμου μὲ νεότερο δι' ἀποφάσεως τοῦ Δήμου καὶ ἐγκρίσεώς της ἀπὸ Νομοθέτες (σημ. 10, 5, α-ε).

κούς από αυτούς έχουμε ενδείξεις ότι τροποποίησαν ή αντικατέστησαν παλαιότερους νόμους³¹, για τους άλλους δὲν έχουμε τέτοιες ενδείξεις³², φάνηκε ὅμως ὅτι ἡ παραπομπή αποφάσεων τοῦ Δήμου σὲ κρίση Νομοθετῶν δὲν εἶχε λόγο σὲ περιπτώσεις νόμων ποὺ δὲν ἀναθεωροῦσαν ἢ δὲν ἀντικαθιστοῦσαν ἢ δὲν καταργοῦσαν παλαιούς νόμους³³.

Τὸ δεύτερο σκέλος τῆς βεβαιώσεως ἐπικαλεῖται ἓνα κατάλογο νόμων ψηφισμένων ἀπὸ τὸν Δήμο, ποὺ παρουσιάζει κενὸ μεταξὺ τοῦ 399 καὶ τοῦ 347/6 π.Χ. Ὡστόσο σημειώσαμε πρὶν πάνω δύο ψηφίσματα τοῦ Δήμου ποὺ, πρῶτον, χαρακτηρίζονται νόμοι, δεύτερον, εἶναι νόμοι μὲ τὴν ἔννοια κανόνων δικαίου γενικοῦ χαρακτήρα καὶ μακρᾶς διαρκείας, τρίτον, δὲν τέθηκαν ὑπὸ τὴν κρίση Νομοθετῶν καί, τέταρτον, χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ 399 καὶ τοῦ 347/6 π.Χ.³⁴.

B

I. Ἡ ἐκκαθάριση τῶν νόμων ἀπὸ τὸ 403/2 ἕως τὸ 399 π.Χ. ἔγινε, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τῆ Βουλῆ καὶ ἀπὸ ἓνα σῶμα πεντακοσίων πολιτῶν ποὺ συγκροτήθηκε ad hoc. Τόσο ἡ Βουλὴ ὅσο καὶ αὐτὸ τὸ σῶμα πολιτῶν ἀντιπροσώπευαν ὅλους τοὺς Ἀθηναίους πολίτες. Ἡ Βουλὴ ἦταν ἀντιπροσωπευτικὴ τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ιδρύσεώς της ἀπὸ τὸν Σόλωνα, τὸ 594 π.Χ. Ἀπὸ τότε καὶ ἐξῆς ἡ Βουλὴ εἶχε μέλη προερχόμενα ἰσομερῶς ἀπὸ τὶς φυλές, τμήματα τοῦ πολιτικοῦ σώματος³⁵. Ὑποτίθεται ὅτι ὁ Κλεισθένης κατένειμε τὶς βουλευτικὲς ἔδρες καὶ μεταξὺ τῶν δήμων, ἀνάλογα μὲ τὸν πληθυσμὸ τους, τῶν δήμων ποὺ ὁ ἴδιος χρησιμοποίησε ὡς κύτταρα τῶν φυλῶν ποὺ σχημάτισε. Ἡ Βουλὴ πραγματοποιοῦσε λοιπὸν τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντιπροσωπευτικότητος τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνα. Δὲν εἶχε ὅμως νομοθετικὴ δικαιοδοσία οὔτε πρὸ τῆς συμμετοχῆς της στὴν ἐκκαθάριση τῶν νόμων ἀπὸ τὸ 403/2 ἕως τὸ 399 π.Χ., οὔτε ἔπειτα ἀπὸ αὐτήν. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ σῶμα τῶν πεντακοσίων πολιτῶν, αὐτὸ ἦταν ἀντιπροσωπευτικὸ

31. Βλ. σελ. 72.

32. Βλ. σελ. 72.

33. Βλ. σελ. 73.

34. Αὐτοὶ οἱ νόμοι ἐμφανίζουν ἐσωτερικὰ στοιχεῖα ποὺ δείχνουν ὅτι ἐκδόθηκαν ὡς Ψηφίσματα τοῦ Δήμου (σελ. 73, σημ. 19 καὶ 20).

35. Ἡ σολώνεια Βουλὴ εἶχε 400 μέλη, ἐπειδὴ τότε οἱ φυλές ἦσαν τέσσερες καὶ καθεμία ἐξέλεγε ἀπὸ 100 βουλευτές. Ἀπὸ τὸν Κλεισθένη καὶ ἔπειτα ἡ Βουλὴ εἶχε 500 μέλη, ἐπειδὴ ὁ Κλεισθένης ἀντικατέστησε τὶς παλαιὰς τέσσερες φυλές μὲ δέκα νέες καὶ ὕρισε νὰ ἐκπροσωποῦνται μὲ 50 βουλευτές ἡ καθεμία.

τῶν πολιτῶν ὡς συνόλου καὶ κατὰ δήμους, ἐπειδὴ τὰ μέλη του ἐκλέγηκαν ἀπὸ τοὺς δημότες ὅλων τῶν ἀττικῶν δήμων. Ἡ ἀντιπροσώπευση τῶν πολιτῶν σὲ σώματα μὲ νομοθετικὴ δικαιοδοσία ὑπὸ τὴν εὐρύτερη ἔννοια πραγματοποιήθηκε λοιπὸν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 403/2 ἕως τὸ 399 π.Χ.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν χαρακτήρα τῶν *Νομοθετῶν* τοῦ 4ου αἰώνα, ὑπενθυμίζω ὅτι ὑπάρχουν δύο ἀπόψεις: κατὰ τὴ μία, συνιστοῦσαν ἓνα αὐτοτελὲς σῶμα, μάλιστα ἓνα ἡλιαστικὸ *Δικαστήριον*· κατὰ τὴν ἄλλη, ἦσαν μία ἐπιτροπὴ ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Δήμου. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ μου ἔχω καταλήξει στὰ συμπεράσματα (Α) ὅτι δὲν εὐσταθεῖ ἡ πρώτη ἄποψη, ἐνῶ (Β) ἡ δευτέρη ἄποψη εἶναι ὀρθὴ ὡς πρὸς τὴν ἰδέα τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ χαρακτήρα τῶν *Νομοθετῶν*, ἀλλὰ λαθασμένη ὡς πρὸς τὴν ἰδέα ὅτι ἀντιπροσώπευαν τὸν *Δῆμον* καὶ ὅτι εἶχαν τὴν ιδιότητα μιᾶς ἐπιτροπῆς του.

(Α) Ἡ πρώτη ἄποψη δὲν εὐσταθεῖ, ἐπειδὴ:

(1) Βέβαια, οἱ *Νομοθέται* ἔμοιαζαν μὲ ἓνα *Δικαστήριον*, ἐπειδὴ: πρῶτον, κληρώνονταν μεταξὺ τῶν πολιτῶν ποὺ καλοῦνταν, ἐπίσης μὲ κλήρωση, νὰ ὑπηρετήσουν ὡς *Δικασταὶ* σὲ ἡλιαστικὰ *Δικαστήρια*, δεύτερον, εἶχαν σύνθεση *Δικαστηρίου*, τρίτον, ἐφάρμοζαν τὴ δικονομία τῶν *Δικαστηρίων* καί, τέταρτον, μία θετικὴ ἀνταπόκρισή τους σὲ πρόταση γιὰ τροποποίηση, ἢ ἀντικατάσταση ἢ κατάργηση νόμου προλάμβανε τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων προσβολὴ ἐνώπιον *Δικαστηρίου* ἐνὸς ψηφίσματος τοῦ *Δήμου* ποὺ ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ νόμο. Ὡστόσο, δὲν ἀποτελοῦσαν ἓνα *Δικαστήριον*, ἐπειδὴ, πρῶτον, δὲν ἐκδίκαζαν μηνύσεις ἢ ἀγωγὰς πολιτῶν, ἀλλὰ διεκπεραίωναν ἔργο νομοθετικῆς φύσεως ποὺ ἀνέθετε σ' αὐτοὺς ὁ *Δῆμος* καί, δεύτερον, διατύπωναν τὴ γνώμη τους, ὅχι ὅπως οἱ *Δικασταὶ*, μὲ μυστικὴ ψηφοφορία, ἀλλὰ, ὅπως οἱ ἐκκλησιάζοντες πολῖτες, μὲ φανερὴ χειροτονία.

(2) Οὔτε ἄλλου εἴδους αὐθύπαρκτη ἀρχὴ συνιστοῦσαν οἱ *Νομοθέται*, ἀφοῦ, γιὰ νὰ ὑπάρξουν, ἔπρεπε νὰ ἐκπληρωθοῦν ὀρισμένες προϋποθέσεις. Τὸν καιρὸ ποὺ ἴσχυε μόνον ἡ διαδικασία τῆς κατ' ἔτος ἐπιχειροτονίας νόμων, ἦταν δυνατὸν νὰ μὴν ὑπάρξουν *Νομοθέται* ἓνα ἔτος, ἂν εἶχε συμβεῖ ἔστω καὶ ἓνα ἀπὸ τρία ἐνδεχόμενα: εἴτε ἂν οἱ ἀρμόδιοι ἄρχοντες δὲν διαπίστωναν κανένα πρόβλημα μὲ νόμο, εἴτε ἂν καμμία εἰσήγησή τους δὲν ἐγκρινόταν στὴν πρώτη ἐκκλησία τῆς πρώτης πρυτανείας τοῦ νέου ἔτους ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τοῦ *Δήμου*, εἴτε ἂν καταψηφιζόταν στὴν τρίτη ἐκκλησία τῆς πρώτης πρυτανείας ἢ πρόταση γιὰ συγκρότηση *Νομοθετῶν*³⁶. Μὲ τὴ δευτέρη διαδικασία, δὲν λειτουργοῦσαν, ἐκτάκτως, *Νομοθέται*, ἂν συνέβαινε ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἐνδεχόμενα: εἴτε ἂν ὁ πολίτης ποὺ ἐπιδίωκε μιὰ

36. Βλ. πῶς πάνω, σελ. 69-70.

νομοθετική μεταρρύθμιση δὲν πρότεινε στὸν *Δῆμο* τὴ διαδικασία τῆς παραπομπῆς της σὲ *Νομοθέτες*, εἴτε ἂν ὁ *Δῆμος* ἀπέρριπτε αὐτὴ τὴ νομοθετικὴ μεταρρύθμιση³⁷.

(3) Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ *Νομοθέται* λειτουργοῦσαν ὡς ἐντολοδόχοι τοῦ *Δῆμου*. Κατὰ τὴν τακτικὴ κατ' ἔτος ἐπιχειροτονία νόμων, οἱ *Νομοθέται* ἐλάμβαναν ἀπὸ τὸν *Δῆμο* τὴν ἐντολὴ νὰ διεκπεραιώσουν ὑποχρεωτικὰ καὶ ἀποκλειστικὰ συγκεκριμένα ἔργα καὶ μέσα σὲ ὀρισμένη προθεσμία³⁸. Κατὰ τὴ σύσταση *Νομοθετῶν ad hoc*, πάλι ὁ *Δῆμος* ἀποφάσιζε γιὰ ὅλα: γιὰ τὸ ἀντικείμενο μιᾶς συγκεκριμένης νομοθετικῆς ἀλλαγῆς, γιὰ τὸ κείμενο τοῦ νόμου πού θὰ τὴν πραγματοποιοῦσε, καὶ γιὰ τὴν παραπομπὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου σὲ *Νομοθέτες*³⁹.

(4) Ἡ ἐξουσιοδότηση πού ἐλάμβαναν οἱ *Νομοθέται* ἀπὸ τὸν *Δῆμο* συμπεριλάμβανε τὸ δικαίωμα νὰ ἀποφασίσουν τελεσίδικα⁴⁰, δὲν τοὺς περιέβαλε ὅμως μὲ πληρεξουσιότητα. Πληρεξούσιοι δὲν ἦσαν οἱ *Νομοθέται*, ἀφοῦ ὑπόκεινταν σὲ δύο περιορισμούς. Πρῶτον, ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀσχοληθοῦν ἀποκλειστικὰ μὲ τὶς προτάσεις γιὰ ἀναθεώρηση ἢ μὴ ἀναθεώρηση νόμων πού παρέπεμπε σ' αὐτοὺς ἢ τρίτῃ ἐκκλησία τῆς πρώτης πρυτανείας⁴¹ ἢ μὲ τὴν ἀποδοχὴ ἢ ἀπόρριψη ἀποφάσεως οἰασδῆποτε ἄλλης ἐκκλησίας τοῦ *Δῆμου*⁴². Δεύτερον, ἐργάζονταν σύμφωνα μὲ τὴ δικονομία τῶν ἡλιαστικῶν *Δικαστηρίων*, ἢ ὅποια, ὅπως εἶναι γνωστό, δέσμευε τὸν *Δικαστὴ* νὰ ἀποφασίσαι μεταξὺ δύο ἀντιθέτων προτάσεων, μὴ ἔχοντας δυνατότητα νὰ σχηματίσει δική του ἀποψη. Ἔτσι καὶ κάθε *Νομοθέτης* δεσμευόταν νὰ ψηφίσαι εἴτε ὑπὲρ μιᾶς συγκεκριμένης προτάσεως προερχομένης ἀπὸ τὸν *Δῆμο*, εἴτε ἐναντίον της. Ἐπομένως, οἱ *Νομοθέται* δὲν ἐξέδιδαν ἀποφάσεις πού διαμορφώνονταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους.

(5) Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι μία ἀπόφαση τῶν *Νομοθετῶν* ἦταν ἀνώτερη ἀπὸ μία ἀπόφαση τοῦ *Δῆμου*. Αὐτὴ ἡ γνώμη στηρίζεται σὲ δύο ἐπιχειρήματα: Πρῶτον, οἱ ἀποφάσεις τῶν *Νομοθετῶν* ἴσχυαν χωρὶς νὰ χρειάζονται τὴν ἔγκριση τοῦ

37. Βλ. πρὶ πάντων, σελ. 71-73.

38. Βλ. πρὶ πάντων, σελ. 69-70.

39. Ἐξαιρέτως ἂν μία ἀπόφασή τους μπορούσε νὰ ἀκυρωθεῖ δικαστικὰ, ἔπειτα ἀπὸ ἀγωγὴ γραφῆς νόμον μὴ ἐπιτῆδειον θεῖναι (παρατήρηση τοῦ J. P. Rhodes, «Judicial Procedures in Fourth-Century Athens», στοῦ W. Eder (διεύθυνση), *Die athenische Demokratie im 4. Jahrhundert v. Chr. Vollendung oder Verfall einer Verfassungsform? Akten eines Symposiums 3-7 August 1992*, Bellagio, 1995, σελ. 317).

40. Βλ. πρὶ πάντων, σελ. 70.

41. Βλ. πρὶ πάντων, σελ. 70.

42. Βλ. πρὶ πάντων, σελ. 71-73.

Δήμου, ἐνῶ οἱ ἀποφάσεις τοῦ *Δήμου* μποροῦσαν νὰ ἀκυρωθοῦν ἀπὸ *Δικαστήριον*, μὲ *γραφὴ παρανόμων*. Δεύτερον, μόνον οἱ ἀποφάσεις τῶν *Νομοθετῶν* λέγονταν *νόμοι*, ἐνῶ ὅλες οἱ ἀποφάσεις τοῦ *Δήμου* λέγονταν *ψηφίσματα*⁴³. Στὸ πρῶτο ἐπιχείρημα ἀντιτάσσουμε: (α) "Ὅπως εἶδαμε, οἱ *Νομοθέται* δὲν ἐξέδιδαν ἀνεξάρτητες ἀποφάσεις⁴⁴. (β) Τὰ ἡλιαστικὰ *Δικαστήρια* ἀκύρωναν ἀποφάσεις ὄχι μόνον τοῦ *Δήμου* — ἂν δέχονταν τὴ βασιμότητα μιᾶς *γραφῆς παρανόμων* — ἀλλὰ καὶ τῶν *Νομοθετῶν* — ἂν δεχόταν τὴ βασιμότητα μιᾶς *γραφῆς νόμον μὴ ἐπιτήδειον θεῖναι*. Στὸ δεύτερο ἐπιχείρημα ἀντιπαρατηροῦμε: (α) *Νόμοι* λέγονται ἐπίσης ὀρισμένα ἀπὸ τὰ *ψηφίσματα* τοῦ *Δήμου*⁴⁵. (β) Ὁ ὅρος *νόμος* χαρακτηρίζε ἤδη τὰ κείμενα ποὺ κρίνονταν ἀναθεωρήτεια καὶ γιὰ τοῦτο τὸν λόγο παραπέμπονταν στοὺς *Νομοθέτες*⁴⁶. (γ) Χρεῖα ἀναθεωρήσεως εἶχαν κείμενα ποὺ χαρακτηρίζονταν *νόμοι*, ὡς κανόνες δικαίου μὲ εὐρύτερη καὶ διαρκέστερη ἐμβέλεια, ὄχι κείμενα ποὺ χαρακτηρίζονταν *ψηφίσματα*, ὡς κανόνες δικαίου ποὺ ρύθμιζαν περιστασιακὲς καὶ περιπτωσιακὲς ὑποθέσεις. Πράγματι, τὰ δεύτερα οὔτε συγκροτοῦνται οὔτε συνέπιπταν μὲ ἄλλα καὶ τελικὰ ἴσχυαν γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, ἐνῶ τὰ πρῶτα, λόγῳ γενικότητος καὶ διαρκείας, μποροῦσαν νὰ δημιουργοῦν περιττὲς συμπτώσεις ἢ ὀχληρὲς ἀντιθέσεις. (δ) Ὁ Δημοσθένης, σχολιάζοντας τοὺς νόμους ποὺ ἀφοροῦσαν στοὺς *Νομοθέτες* ἐκτιμᾷ ὅτι ὀρίζουν τὰ πάντα μὲ φιλολαϊκὸ πνεῦμα (*δημοτικῶς*) καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ λαοῦ (*ὑπὲρ τοῦ δήμου κεῖται*)⁴⁷. Ὁ δημοκρατικὸς Δημοσθένης δὲ θὰ ἐκφραζόταν ἔτσι, ἂν εἶχε διαπιστώσει μείωση τῶν ἐξουσιῶν τοῦ *Δήμου* ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν *Νομοθετῶν*. Ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις προκύπτει ὅτι οἱ *Νομοθέται* δὲν ἦσαν κάτοχοι νομοθετικῆς δικαιοδοσίας ἀνώτερης ποιοτικὰ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ *Δήμου*, ἀλλὰ ἐξουσιοδοτοῦνταν ἀπὸ τὸν *Δῆμο*, γιὰ νὰ ἐπιτελέσουν, ἀντ' αὐτοῦ, τὸ ἔργο τῆς ἀναθεωρήσεως ἢ ἀντικαταστάσεως *νόμων*.

(6) Συναφῶς μὲ τὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ δὲν ἔχουν προσεχθεῖ δύο κείμενα ποὺ μᾶς διαφωτίζουν γιὰ τὸ πῶς ἐβλεπαν οἱ Ἀθηναῖοι τὸν ρόλο τῶν *Νομο-*

43. M. H. Hansen, ἴδιο ἔργο, 99.

44. Βλ. σελ. 70 καὶ 77.

45. Π.χ., ὅπως εἶδαμε, δύο *νόμοι* παρένθετοι σὲ λόγους τοῦ Δημοσθένη ἐμφανίζουν ἐσωτερικὲς ἀποδείξεις τοῦ γεγονότος ὅτι ἦσαν *ψηφίσματα* τοῦ *Δήμου* (βλ. σελ. 73). Ἐπὶ πλέον αὐτῶν ὁ νόμος περὶ *Νομοθετῶν* (βλ. σημ. 10), περιέχει τὴ διάταξη *ἐναντίον δὲ νόμον μὴ ἐξεῖναι τιθεῖναι τῶν νόμων τῶν κειμένων*, ὅπου ἡ ἔννοια ἀνόμος ἀντίθετος μὲ κειμένους νόμους) σημάίνει «ψήφισμα τοῦ Δήμου ἀντίθετο μὲ κειμένους νόμους».

46. Π.χ. Δημοσθένης, *Κατὰ Τιμοκράτους*, 20, 22, 23, 25, 33, Αἰσχίνης, *Κατὰ Κτησιφῶντος*, 38-39.

47. Δημοσθένης, *Κατὰ Τιμοκράτους*, 24 καὶ 33.

θετῶν σὲ σύγκριση μὲ τὸν ρόλο τοῦ Ἀθηναίου παλίτη πού ἐπιδίωκε νὰ ἀντικαταστήσει ὑπάρχοντα νόμο μὲ ἕνα νέο καὶ μὲ τὸν ρόλο τοῦ Δήμου πού ἀνταποκρινόταν στὴν πρωτοβουλία τοῦ πολίτη. Καὶ τὰ δύο περιγράφουν τὸν ρόλο τῶν Νομοθετῶν μὲ τὸν ἐμπρόθετο προσδιορισμὸ («ἐν Νομοθέταις») πού σημαίνει «ἐν μέσῳ Νομοθετῶν», ἐνῶ ὡς δρωῦντα μέρη ὀνομάζουν τὸ μὲν πρῶτο τὸν πολίτη πού παίρνει νομοθετικὴ πρωτοβουλία, τὸ δὲ δεύτερο τοὺς ἐκκλησιάζοντες Ἀθηναίους. Τὸ ἕνα εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ νόμου περὶ παραπομπῆς σὲ Νομοθέτες νομοσχεδίων πού ἀντέβαιναν σὲ κειμένους νόμους. Ὅπως εἶδαμε, αὐτὴ ὀρίζει: «Νὰ μὴν ἐπιτρέπεται σὲ κανένα νὰ καταργῆσει κείμενο νόμο παρὰ μόνον ἐν μέσῳ σώματος νομοθετῶν καὶ μὲ αὐτὴ τὴν προϋπόθεση νὰ μπορεῖ κάθε βουλόμενος Ἀθηναῖος νὰ καταργεῖ ἕνα νόμο, προτείνοντας ἄλλον πρὸς ἀντικατάσταση ἐκείνου πού καταργεῖ»⁴⁸. Ἐδῶ βλέπουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Δῆμος ἀπὸ τὴ μία μεριὰ ἀναγνώρισε σὲ κάθε πολίτη τὸ δικαίωμα νὰ κινεῖ μιὰ εἰδικὴ νομοθετικὴ διαδικασίαι, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ περιέγραψε τὸν ρόλο τῶν Νομοθετῶν στὴν ἐν λόγω διαδικασίαι σὰ νὰ ἦταν παθητικὸς (ἀντίθετα μὲ τὴν πραγματικότητα!). Τὸ δεύτερο κείμενο εἶναι ἡ πρόταση τοῦ Δημοσθένη πρὸς τὸν Δῆμο νὰ συστήσει Νομοθέτες προκειμένου νὰ πραγματοποιηθοῦν ὀρισμένες νομοθετικὲς ἀλλαγές. Ἐκεῖ ὁ Δημοσθένης λέει: «νὰ συστήσετε νομοθέτες καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν τῶν νομοθετῶν νὰ μὴ θέσετε κανένα νέο νόμο (...) ἀλλὰ νὰ καταργήσετε ἐκείνους τοὺς νόμους πού σᾶς βλάπτουν»⁴⁹. Ἔτσι διαπιστώνομε ὅτι γιὰ τὸν ρήτορα (καὶ τοὺς ἀκροατές του) ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἀνῆκε στὸν Δῆμο καὶ αὐτὸς τὴν ἀσκοῦσε ἀκόμη καὶ ὅταν ἔθετε σ' ἐφαρμογὴ τὴν διαδικασίαι «ἐν μέσῳ Νομοθετῶν». Συνοπτικά, τὰ ὡς ἄνω κείμενα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δίσταζαν μερικὲς φορὲς νὰ πιστέψουν ὅτι ὁ ρόλος πού εἶχαν ἀναθέτει στοὺς Νομοθέτες περιόριζε κάπως τὴ νομοθετικὴ ἐξουσία τοῦ Δήμου.

(B) Συντάσσομαι μὲ τὴ θέση ὅτι οἱ Νομοθέται δὲν ἐνεργοῦσαν ὡς αὐτόνομη ἀρχή. Ὡστόσο δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τὸ σημεῖο αὐτῆς τῆς θέσεως πού θεωρεῖ τοὺς Νομοθέτες ἐκπροσώπους τοῦ Δήμου⁵⁰, ἢ ὡς ἐπιτροπὴ του⁵¹, ἐπειδὴ οἱ Νομοθέται δὲν ἀναδεικνύονταν μέσα σ' ἐκκλησίαι τοῦ Δήμου καὶ μεταξὺ τῶν ἐκκλησιάζοντων, ἀλλὰ κληρώνονταν ἐκτὸς ἐκκλησίας μεταξὺ τῶν πολιτῶν πού εἶχαν δώσει τὸν ἡλιαστικὸ ὄρκο.

48. Βλ. πῶ πάνω, σελ. 71.

49. Βλ. πῶ πάνω, σελ. 72, σημ. 15.

50. P. J. Rhodes, 1981, 545.

51. J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*, 2η ἐκδ., 1994, 188, 189, 509-512.

Ἔτσι ὅμως, οἱ *Νομοθέται* ἐμφανίζονται ὡς ἀντιπροσωπευτικό δεῖγμα τῶν *ἡλιαστῶν*, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνταν ἀπορροή καὶ ἀντιπροσωπεία ὀλόκληρου τοῦ σώματος τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν. Κατὰ συνέπεια, οἱ *Νομοθέται* ἐκπροσωποῦσαν τελικὰ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν.

II. Ἡ ἐκχώρηση κάποιας δικαιοδοσίας νομοθετικοῦ χαρακτήρα ἀπὸ τὸν *Δῆμο* σὲ σώματα ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν πολιτῶν συνεπέφερε μία ρωγμὴ στὴν ἀπεριόριστα ἄμεση ἀσκηση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας πού ἴσχυσε στὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἕως τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. Καὶ αὐτὴ ἡ ρωγμὴ, ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη, καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ἔχει σημειωθεῖ στὴ βιβλιογραφία.

III. Ἐπίσης ἀπαρατήρητη ἔχει μείνει ἡ καινοτομία πού συνίσταται στὴ συμμετοχὴ πολιτῶν, ὄχι μόνον ἐκκλησιαζόντων, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῶν συνεδριάσεων τοῦ *Δήμου*, στὴ διαδικασία τῆς ἀναθεώρησης τῶν νόμων κατὰ τὰ ἔτη 403-399 π.Χ., στὴ διαδικασία τῆς ἐπιχειροτονίας τῶν νόμων ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. καὶ ἐξῆς καὶ στὴν ἐπιπρόσθετη ἔκτακτη διαδικασία τῆς ἀντικαταστάσεως παλαιοῦ νόμου μὲ νεότερον. Ὁ νόμος πού δρομολόγησε τὴν πρώτη ἀπὸ αὐτὲς τὶς διαδικασίες ἔδωσε στὸν *βουλόμενον* τὴ δυνατότητα, πρῶτα, νὰ διαβάσει τὶς προτάσεις πού εἶχαν διατυπωθεῖ ἀπὸ τοὺς πρώτους Πεντακοσίους καί, ἔπειτα, νὰ παρουσιασθεῖ στὸ ἀναθεωρητικὸ σῶμα πού ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τοὺς βουλευτὲς καὶ τοὺς ἄλλους Πεντακοσίους, καὶ νὰ ἐκφράσει σ' αὐτὸ τὴ γνώμη του⁵². Χάρη σὲ διατάξεις τοῦ νόμου περὶ *ἐπιχειροτονίας νόμων*, οἱ *βουλόμενοι* μποροῦσαν νὰ γνωστοποιοῦν στοὺς συμπολίτες τους ἐγγράφως τὴ δική τους γνώμη καὶ τὰ σχετικὰ κείμενα περιέχονταν στοὺς φακέλους πού παραπέμπονταν στοὺς *Νομοθέτες*⁵³. Τέλος, ὁ νόμος πού καθιέρωσε τὴν τρίτη διαδικασία ὑπονοοῦσε τὴν ἰδέα ὅτι ὁ πολίτης εἶναι ἐκεῖνος πού καταργεῖ ἓνα κείμενο νόμο καὶ τὸν ἀντικαθιστᾷ μὲ ἄλλον, ἐνῶ οἱ *Νομοθέται* εἶναι μόνον ἓνα εἰδικὸ ὄργανο πού τίθεται στὴ διάθεση τοῦ *βουλομένου* πολίτη⁵⁴.

Ὁ ὅρος ὁ *βουλόμενος* ἀπαντᾷ σὲ πολλὰ ἀττικά κείμενα μέσα σὲ νομικὰ καὶ πολιτικὰ συμφραζόμενα. Ἔτσι ξέρουμε ὅτι *βουλόμενος* χαρακτηριζόταν τεχνικὰ κάθε πολίτης πού ἔπαιρνε τὴν πρωτοβουλία νὰ προκαλέσει δικαστικὴ δίωξη ἄρχοντος ἢ ιδιώτη γιὰ διάφορους λόγους. Ὁ *βουλόμενος* εἶχε στὴ διάθεσή του διάφορους τύπους μηνύσεων, πού διακρίνονταν μὲ τὰ ὀνόματα *εἰσαγγελία*, *προβολή*, *γρα-*

52. Βλέπε πρὸ πάνω, σελ. 69.

53. Βλέπε πρὸ πάνω, σελ. 70.

54. Βλέπε πρὸ πάνω, σελ. 71.

φαι, φάσις, απογραφή⁵⁵. Έτσι παρατηρείται, πρώτον, ότι ο βουλόμενος έπιτελοῦσε έργο σημερινού δημοσίου κατηγορού, λειτουργήματος που δέν υπήρχε στην αρχαία δημοκρατία, και, δεύτερον, ότι οι Άθηναίοι πολίτες παρακινούνταν να ενάγουν άρχοντες και ιδιωτες για πολυάριθμα και ποικιλότατα άδικήματα βλαπτικά είτε δημοσίου συμφέροντος είτε ιδιωτικών συμφερόντων. Έπί πλέον τούτων γνωρίζουμε ότι ή δράση των βουλομένων προσέλαβε πολύ μεγάλες διαστάσεις και ότι δέν ήταν πάντα καλοπροαίρετη, αλλά, πολύ συχνά, είχε ως κίνητρα πολιτικές επιδιώξεις ή προσωπικά πάθη ή την κερδοσκοπία δια του έκβιασμοῦ, εθεν ή έκταση που προσέλαβε τό φαινόμενο τής συκοφαντίας.

55. Η εισαγγελία, που άναγόταν στη νομοθεσία του Σόλωνα, είχε εφαρμογές σε ύποθέσεις προδοσίας, ανατροπής του πολιτεύματος, ίεροσυλίας, δολιοφθοράς νεωρίων, έμπρησμοῦ δημοσίων κτιρίων ή δημοσίων έγγραφων, άπάτης του λαού εκ μέρους ρητόρων σε βαθμό επικίνδυνου για τό κράτος, δωροδοκίας ρήτορας, καταχρηστικής απόφασεως Διαιτητών, ζημίας ορφανού ή κόρης επικλήρου. Η προβολή, που θεσμοθετήθηκε τό νωρίτερο από τον Κλεισθένη, κατέστειλε την άπάτη του λαού (όπως και ή εισαγγελία), τη συκοφαντία, τη ζημία ή κλοπή ίερών αντικειμένων, τη διατάραξη ίερών τελετών, διάφορα άδικήματα διαπραττόμενα από άρχοντες. Με τον όρο γραφή δηλώνονταν δεκάδες έξειδικευμένων μηνύσεων για άδικήματα δημοσίου συμφέροντος, ή για ιδιωτικά άδικήματα δημοσίου ενδιαφέροντος. Ο «βουλόμενος» είχε δικαίωμα να προσβάλει ένα ψήφισμα του Δήμου με γραφή παρανόμων επικαλούμενος λόγους ούσιας και τύπων. Ένα ψήφισμα καθ' όλα νόμιμο μπορούσε να είναι επιζήμιο για τό κράτος. Ο «βουλόμενος» διέθετε τη δυνατότητα να τό προσβάλει με μία γραφήν μη επιτήθειον νόμον θεΐναι. Τα άδικήματα που διέπρατταν άρχοντες κατά την άσκηση των καθηκόντων τους διώκονταν από τον «βουλόμενον» με ειδικές μηνύσεις τύπου γραφής. Κορυφαία έγκλήματα ενός πολίτη ήσαν ή άσέβεια, ή ίεροσυλία, ή προδοσία, ή έπιβολή τυραννικού πολιτεύματος, ή άστρατεία, ή λιποταξία, ή δειλία στη μάχη, ή άποφυγή έμπλοκής σε ναυμαχία. Για τό καθένα από αυτά υπήρχαν ειδικές μηνύσεις, όλες στη διάθεση του «βουλομένου». Κάθε «βουλόμενος» μπορούσε ακόμη να μηνύσει με γραφή συμπολίτη του που εξαγόραζε άρχοντα, απέξεε μετάλλο από νομίσματα, έκανε λαθραία εξόρυξη άργυροφόρων μεταλλευμάτων. Στον χώρο των ιδιωτικών άδικημάτων ο «βουλόμενος» κατέθετε μηνύσεις τύπου γραφής υπέρ προσώπων άσχετων προς τον ΐδιον για σωματική βλάβη, για ήθικη βλάβη, για βλάβη άσθενών μελών μιās οικογενείας από συγγενείς τους, για έκμετάλλευση πορνών, για ψεύτικη καταγγελία, για ψευδομαρτυρία και για πολλά άλλα. Η φάσις ήταν μήνυση που κινούσε ο «βουλόμενος» για άδικήματα δημοσίου ενδιαφέροντος, αλλά μικρότερης σημασίας από τα διωκόμενα με εισαγγελία ή προβολή ή γραφή. Από την παρέμβαση του «βουλομένου» εξαρτιόταν επίσης ή κινητοποίηση τής δικαιοσύνης για να ίκανοποιηθοῦν δικαιώματα του δημοσίου από όφειλες φυσικών προσώπων: ο ενάγων ζητούσε από τους Ένδεκα με ειδική άγωγή που λεγόταν απογραφή να άπογραφεΐ ή περιουσία ενός δημοσίου όφειλέτη με σκοπό να δημευθεΐ και εκποιηθεΐ.

Ἡ παρέμβαση βουλομένων στὴ διαδικασία τῆς ἀναθεώρησης τῶν νόμων ἀποτελεῖ καινοτομία ἀπὸ τρεῖς ἀπόψεις. Ἐν πρώτοις διαπιστώνουμε τὴν ἐπέκτασή της στὸν χῶρο τῆς νομοθετικῆς λειτουργίας. Βέβαια, οἱ βουλόμενοι παρενέβαιναν στὴ νομοθετικὴ λειτουργία ἤδη πρὸ τοῦ 415 π.Χ. καὶ ἐξακολούθησαν νὰ παρεμβαίνουν τὸν 4ον αἰῶνα, κάνοντας χρῆση τῆς γραφῆς παρανόμων εἴτε κατὰ τὴ συζήτηση ἐνὸς ψηφίσματος, εἴτε μετὰ τὴν ἔγκρισή του. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ γραφὴ παρανόμων ἐκδικαζόταν ἀπὸ Δικαστήριον, ποὺ ἀποφαινόταν κυριαρχικὰ ἂν τὸ προσβαλλόμενο σχέδιο ψηφίσματος ἢ ὀριστικὸ ψήφισμα ἦταν νόμιμο ἢ ὄχι. Αὐτὲς ὅμως οἱ παρεμβάσεις βουλομένων στὴ νομοθετικὴ λειτουργία, πρῶτον, γίνονταν διὰ δικαστικῆς ὁδοῦ, δεύτερον,μποροῦσαν νὰ ἔχουν ποινικὲς συνέπειες γιὰ τὸν εἰσηγητὴ ἐνὸς ψηφίσματος καὶ γιὰ τὸν πρόεδρο τῆς ἐκκλησίας ποὺ τὸ ἐνέκρινε καί, τρίτον, συνήθως διαπλέκονταν μὲ πολιτικὲς ἀντιθέσεις. Αὐτὰ τὰ τρία χαρακτηριστικὰ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴ δράση τῶν βουλομένων στὰ πλαίσια τῆς διαδικασίας ἀναθεώρησης νόμων ποὺ καθιερώθηκε τὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰῶνα καὶ τῆς διαδικασίας ἀνακλήσεως καὶ ἀντικαταστάσεως ἐνὸς συγκεκριμένου νόμου ποὺ καθιερώθηκε ἀργότερα. Ἐπὶ πλέον μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια ἡ δράση τῶν βουλομένων, πρῶτον, πολλαπλασιάσθηκε καί, δεύτερον, ἔπαψε νὰ εἶναι μόνον ἀρνητικὴ εἰς βάρος ἀποπειρῶν πρὸς ἀνανέωση τῶν ἀθηναϊκῶν νόμων (μὲ ὄργανο τὴν κατάχρηση τῆς γραφῆς παρανόμων) καὶ ἀντίθετα συνεισέφερε στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀθηναϊκοῦ δικαίου.

S U M M A R Y

Comments on Innovations in the Legislative Procedures of the Athenian Democracy around and after 400 BC

The main theme of this paper is developed in the second part (B). There I draw attention to three lines of cleavage in the Athenian constitution at the end of the 5th century. These are: the introduction of an element of citizen representation into legislative machinery; a chink in the direct character of the Athenian democracy; and the granting to the βουλόμενος, that is, the «citizen who so wished», of further possibilities to intervene in the legislative process. The first part of the paper (A) is of an introductory nature: in it I reexamine the evidence for legislative acts that helped to create the three lines of cleavage mentioned above. These acts were: the review and codifying

of the laws between 403 and 399 BC, and the assigning of legislative competence to a new institution, that of the *Nomothetai*, from the beginning of the 4th century BC onwards.

Part A

A reexamination of the evidence relating to the *Nomothetai* has led me to disagree with the view that from the beginning of the fourth century onwards the Assembly no longer passed *nomoi* — that is laws with a broad scope and duration — but was confined to the passing of *psephismata* — that is, laws dealing with occasional, transient matters. On the contrary, I support the view that the Assembly continued to be the main legislator, while the *Nomothetai* functioned in a context and on conditions defined for them by the Assembly.

Part B

1. Introduction of an element of citizen representation into the legislative machinery.

The review and codifying of the laws from 403 to 399 was carried out by the Council and an *ad hoc* body of five hundred citizens. Both the Council and this body of citizens represented all Athenian citizens. The Council, of course, had embodied the principle of citizen representation since the time of Solon. It did not have the last word in the legislative procedure, however, either before the review and codifying of the laws from 403 to 399 BC or after it. The body of five hundred citizens represented both the citizens as a whole, and the *demoi*, since its members were chosen by the members of all the Athenian *demoi*. The representation of citizens on bodies with legislative competence in the broader sense was thus first introduced in Athens from 403/2 to 399 BC.

With regard to the character of the *Nomothetai* of the fourth century BC, there are two views: according to one, they formed an independent body, indeed a heliastic court, while according to the other they were a representative committee of the popular Assembly. For my part, I have come to the conclusions (I) that the former view cannot be sustained, and (II) that the latter is correct in the idea that the *Nomothetai* had a representative character, but wrong in suggesting that they represented the Assembly, of which they were a committee.

(I) The first view cannot be sustained, because:

(1) The *Nomothetai* certainly resembled a heliastic court since: first, they were elected by lot from amongst the citizens who were called upon, also by lot, to serve as jurors in the courts; second, they had the composition of a court; and third, they applied the procedure of the heliastic courts. They did not constitute a court, however, since: first, they did not judge judicial cases, but carried out a function of a legislative nature assigned to them by the Assembly; and second, they expressed their opinion, not like jurors, through a secret ballot, but like citizens in the Assembly, by an open ballot.

(2) Nor were the *Nomothetai* an independent body of a different kind, since for such a body to exist, certain conditions had to be met. Concerning the annual revision of laws, it was possible for there to be no *Nomothetai*, if any one of three eventualities occurred: if the responsible magistrates detected no problems in any law, or if none of their proposals was approved by a majority in the first Assembly of the first prytany of the new political year, or if the proposal to appoint *Nomothetai* was defeated in the third Assembly of the first prytany. Concerning the appointment of *Nomothetai a hoc* to repeal or replace a particular law, it was possible for there to be no *Nomothetai* if one of two eventualities occurred: if the citizen who was seeking legislative reform did not propose in the Assembly that the proposal be referred to *Nomothetai*, or if the Assembly rejected the legislative reform in question.

(3) The *Nomothetai* acted as mandatories of the Assembly. During the annual *epicheirotonia* of laws, the *Nomothetai* were mandated by the Assembly to carry out, exclusively and as a matter of obligation, a specific task, within a definite time limit. When *Nomothetai* were appointed *ad hoc*, the Assembly again decided everything: the object of a specific legislative change, the text of the new law, and the referral of this text to *Nomothetai*.

(4) The authorisation received by the *Nomothetai* from the Assembly included the right to make inappellable decisions, but it did not make them plenipotentiaries. The *Nomothetai* were not plenipotentiaries because they were subject to two restrictions. First, they were obliged to deal only with proposals to revise or not to revise laws referred to them by the third Assembly of the first prytany, or with the acceptance or rejection of a decision taken at any other meeting of the Assembly to repeal law or replace it by a new law. Second, they worked in accordance with the procedure of the helia-

stic courts, which either accepted or rejected proposals made by the litigants, and did not have the right to form their own view. By analogy, every *Nomothetes* was thus obliged to vote either for a given proposal of the Assembly, or against it. Consequently, the *Nomothetai* did not issue decisions formulated by themselves.

(5) It has been asserted that a decision by the *Nomothetai* was superior to a decision by the Assembly. This view is based on two arguments: first, decisions of the *Nomothetai* were valid without requiring the ratification of the Assembly, whereas decisions of the Assembly could be invalidated by a court, through a *γραφὴ παρανόμων*. Second, only decisions of the *Nomothetai* were called *nomoi*, decisions of the Assembly being called *psephismata*. Against the first argument we may counter that: (a) as we have seen, the *Nomothetai* did not issue original decisions, but either accepted or rejected decisions of the Assembly; (b) the heliastic courts could invalidate not only decisions of the Assembly (if they accepted the validity of a *γραφὴ παρανόμων*), but also decisions of the *Nomothetai* (if they accepted the validity of a *γραφὴ νόμον μὴ ἐπιτήδειον θεῖναι*). Against the second argument, we may note: (a) the term *nomoi* was also applied to certain legislative acts that clearly did not emanate from the *Nomothetai*, but were *psephismata* passed by the Assembly. See, e.g., laws set forth in Demosthenes' speeches XXIV, 39-41 and 63; XVIII, 105: the first two are said by Demosthenes to run counter to already existing laws, which could only happen with *psephismata* passed by the Assembly, not with *nomoi* emanating from the *Nomothetai*; of the third law, we know that it was voted by the Council and Assembly and, once valid, was the object of a *γραφὴ παρανόμων*. Moreover, the law concerning *Nomothetai* appointed *ad hoc* contains the clause: ἐναντίον δὲ νόμον μὴ ἐξεῖναι τιθέναι τῶν νόμων τῶν κειμένων, in which the concept of 'a law contrary to existing laws' means 'psephisma of the Assembly contrary to existing laws'. (b) The term *nomos* was already applied to texts that were judged to be in need of revision or repeal or replacement and were for this purpose referred to the *Nomothetai* (e.g. Demosthenes XXIV, 20, 22, 23, 25, 33, Aeschines III 38-39). The texts that were in need of revision or repeal or replacement were described as *nomoi*, as being laws of wide and enduring scope, not as *psephismata*, as being laws dealing with occasional, transient matters. In fact, the latter could neither conflict nor coincide with other laws, while the former, because of their general, per-

manent nature, could give rise to unnecessary duplication or irksome conflict. (c) Commenting on the laws relating to the *Nomothetai*, Demosthenes asserts, XXIV 24 and 33, that they define everything with a 'popular' spirit (δημοτικῶς) and in the interest of the people (ὕπερ τοῦ δήμου κεῖται). Demosthenes, a democrat, would not have expressed himself in this way had he noted a reduction in the powers of the Assembly by the *Nomothetai*. From all these observations it emerges that the *Nomothetai* were not the wielders of a legislative jurisdiction superior to that of the Assembly, but were authorised by the Assembly to carry out on its behalf the task of revising the body of laws, or the repeal or replacement of a law.

(6) There are two texts revealing how the Athenians themselves felt the position of the *Nomothetai* to be vis à vis that of the citizen who wished to replace an existing law and that of the Assembly which decided to proceed accordingly. Both texts describe the role of the *Nomothetai* by means of a prepositional phrase «ἐν Νομοθέταις» that is to say «at a body of *Nomothetai*»; as for the acting parts, the first text names any citizen, the second names the Athenians in Assembly. The first text is the beginning of the law concerning the referral to the *Nomothetai* of draft laws that conflict with existing laws. This provides that: «It shall not be permitted to repeal any existing law except at a body of *Nomothetai*, and then any Athenian citizen may move for such a repeal on condition that he proposes a law to be substituted for the law he so repeals» (Demosthenes, XXIV, 33). We have here no less than a law which on the one hand expressly authorized any citizen to put in motion a particular legislative procedure and on the other hand described the role of the *Nomothetai* in this procedure as though were passive (which was not the case!). The second text is the proposal by Demosthenes to the Assembly to appoint *Nomothetai* in order to make certain legislative changes. Here, Demosthenes (III, 10-11) says: «Appoint *Nomothetai*, and at these *Nomothetai* do not enact a new law(.....) but repeal those which are harming you». Here we realize that for Demosthenes (and for his audience) the power of legislating actually lay with the Assembly on condition that it act «at the *Nomothetai*» (a formula deriving from the law quoted above). In sum the texts on which we have commented so far give the impression that the Athenians sometimes were reticent to believe that the role of the *Nomothetai* limited in any way the legislative power of the Assembly, which for them still remained the Legislator.

(II) I concur with the view that the *Nomothetai* did not function as an independent magistracy. I cannot agree, however, with the aspect of this view that regards the *Nomothetai* as representatives of the Assembly, or as a committee of it, because the *Nomothetai* were not nominated at a meeting of the Assembly from amongst the citizens attending, but were chosen by lot outside the Assembly, from amongst citizens who had sworn the heliastic oath. This, however, suggests that the *Nomothetai* were a representative sample of the *Heliastai*, who were regarded as stemming from and representing the entire body of Athenian citizens. Consequently, the *Nomothetai* represented the entire citizen body.

2. *Chink in the direct character of the Athenian democracy*

The ceding of some jurisdiction of a legislative character by the Assembly to representative bodies of citizens led to a chink in the unrestricted direct exercise of popular sovereignty that prevailed down to the end of the fifth century BC.

3. *Broadening of the scope for βουλόμενοι to intervene in the legislative procedure*

The law of 403 BC that set in train the review and codifying of the laws, gave to «whoever so wished» the right, first, to read the proposals that had been formulated by the first «Five Hundred», and then to appear before the review body consisting of the *Bouleutai* and the second «Five Hundred» and state his opinion to it. A little later, thanks to provisions of the law concerning the revision of laws, «those who so wished» could inform their fellow citizens in writing of their own opinion, and the relevant documents were included in the files referred to the *Nomothetai*. Finally, the law laying down the procedure involving the appointment of *ad hoc Nomothetai*, implied the idea that it was the citizen who repealed an existing law and replaced it with another one, the *Nomothetai* being merely an instrument placed at the disposal of the citizen «who so wished».

Certainly, «those who so wished» intervened in the legislative function at least since 415 BC, and continued so to intervene during the 4th century, using the *graphe paranomon*, either during the debate about a *psephisma*, or after it had been approved. These interventions in the legislative process by «those who so wished», however, first, were made through a judicial

channel, second, could involve penal consequences for the proposer of a law and the president of the meeting of the Assembly that approved it, and third, were usually associated with political conflicts. These three features are not present in the action taken by «those who so wished», in the context of the procedure established at the beginning of the fourth century for the annual review of laws, and in the context of the procedure established later for the repeal and replacing of a particular law. On the other hand, in the same context, the actions of «those who so wished» first, multiplied and second, no longer took the form of a negative reaction against attempts to renew the laws of Athens by the abuse of the *graphe paranomon*, but now made a positive contribution to the evolution of the Athenian code of laws.